

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 186-199

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 81.367:512.154

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_16](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_16)

ЗАТ АТООЧТОРДОГУ КӨП ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРДИН БЕРИЛИШИ

**ПРИДАНИЕ МНОГОЗНАЧНОСТИ И ПЕРЕХОДНЫХ ЗНАЧЕНИЙ У
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ**

THE EXPRESSION OF MULTIPLE AND TRANSITIONAL MEANINGS IN NOUNS

Исакова Таалайкан Жумабаевна

Исакова Таалайкан Жумабаевна

Isakova Taalaikan Jumabaevna

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Philology, Associate Professor, Osh State University

taalaykan_isakova@mail.ru

ORCID: 0009-0002-3188-1421

ЗАТ АТООЧТОРДОГУ КӨП ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРДИН БЕРИЛИШИ

Аннотация

Макалада атооч сөздөр өз табияттарында заттык, белгилик, чен өлчөмдүк түшүнүктөрдүн аталыштарын туюнтуп жана айрымдары (ат атоочтор) алардын ордуна атабай туюнтуучулук кызматты аткарып келип, көркөм кепте түрдүүчө семантика-стилистикалык кызматта арбын колдонулгандыгын көрөбүз. Булардын ичинен зат атоочтор негизги же баштапкы сөз түркүмү болгондуктан, башка атооч сөздөргө (сын атооч, сан атооч, ат атооч) салыштырмалуу ага бир нече грамматикалык категориялар да мүнөздүү болуу менен көркөм кепте өтмө, көп маанилерде да арбын берилет. Кенже эпостордон алынган фактылык материалдардын негизиндеги статистикалык жыйынтыкка ылайык көп, өтмө маанилердин келип чыгышында эң алгач атоо түшүнүгүнүн негизги орунда тургандыгы байкалат. Мында сын атооч, сан атоочтордун көп, же өтмө маанилерде берилиштери да, дээрлик, заттануу процессине дуушарланган учурларына мүнөздүү болгондуктан, кенже эпостордогу көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн ичинен зат атоочтор бир топ арбын колдонулуп, алардын ичинен адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аталыштарын билдирген сөздөрдүн көп экендиги ачык көрүнөт. Анын негизги себеби катары адамзаттын дүйнө таанымындагы, сырткы чөйрө менен болгон карым-катышындагы дене мүчөлөрүнүн ролунун, функциясынын ордун көрүүгө болот. Андыктан, талдоого алынып жаткан сөздүн кыргыз тилинде эң арбын кезиккен көп жана өтмө маанилүү сөздөр зат атоочтордон болуп, алардын айрымдары онго жакын маанилүү бөтөнчөлүктөрдө колдонулгандыгы тууралуу изилдөөгө алынды.

Ачкыч сөздөр: сөз түркүмү, зат атооч, сөз айкашы, көп маанилүүлүк, өтмө маанилүүлүк

ПРИДАНИЕ МНОГОЗНАЧНОСТИ И ПЕРЕХОДНЫХ ЗНАЧЕНИЙ У СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

THE EXPRESSION OF MULTIPLE AND TRANSITIONAL MEANINGS IN NOUNS

Аннотация

В статье рассматривается, что по своей природе существительные выражают названия именных, характерных и измерительных понятий, а некоторые из них (местоимение), не называя, выполняют функцию выразительности, а также видны, что они широко используются в художественной речи и в различных семантико-стилистических функциях. Среди них существительные являются основной или первоначальной группой слов, поэтому по сравнению с другими частями (прилагательным, числительным, местоимением) для него характерно несколько грамматических категорий, а в художественной речи ему часто придают переходные и множественные значения. По статистическим результатам, основанным на фактических материалах, взятые из младших эпосов, наблюдается, что понятие наименования занимает главное место в возникновении множественных, переходящих значений. Прилагательные и числительные при этом даны во множественном или переходном значении, как это свойственно, подвергающимся процессу материализации, поэтому среди множественных и переходных слов в младших эпосах много употребляются существительные, а среди них много слов, обозначающих названия частей тела человека и животных, что кажется очевидным. Главную причину этого можно видеть в роли и функции частей тела в мировоззрении человечества, во взаимоотношениях с внешней средой. Таким образом, среди изученных слов, часто встречающихся в кыргызском языке наиболее распространенными и переходными словами являются существительные, а исследуемые, примерно, десять слов, употребляются в исключительных случаях.

Ключевые слова: части речи, имя существительное, словосочетание, многозначность, переходное значение

Abstract

The article examines that nouns, by their nature, express the names of nominal, characteristic, and measurement concepts. Some of them, such as pronouns, while not naming directly, serve an expressive function and are widely used in artistic speech in various semantic and stylistic functions. Among these, nouns constitute the primary or initial group of words; therefore, compared to other parts of speech (adjectives, numerals, pronouns), they are characterized by several grammatical categories. In artistic speech, they are often assigned transitional and multiple meanings. According to statistical results based on factual materials taken from minor epics, it is observed that the concept of naming holds a central place in the emergence of multiple and transitional meanings. Adjectives and numerals, in this context, are given in plural or transitional meanings, reflecting their tendency to undergo materialization processes. As a result, among the multiple and transitional words in minor epics, nouns are frequently used, and among them, many words denote parts of the human and animal body, which seems evident. The primary reason for this can be seen in the role and function of body parts in human worldview and interactions with the external environment. In concluding among the studied words commonly found in the Kyrgyz language, the most prevalent and transitional words are nouns. Approximately ten studied words are used in exceptional cases.

Keywords: parts of speech, noun, phrase, polysemy, transitional meaning

Киришүү

Зат атооч сөздөр бардык тилдерде объектинин жана түшүнүктүн аталышын билдирген негизги сөз түркүмү катары келип, ошону менен бирге эле көп, өтмө маанилерде да башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу арбын колдонулары айкын көрүнөт. Зат атоочтун кептеги мындай өзгөчөлүктөрдө колдонулуу мүмкүнчүлүгүнүн кендигин көрсөтүү менен Т.Аликулов сөздөрдөгү көп жана өтмө маанилүүлүктүн келип чыгышында улуттук дүйнө таанымдын, карым-катыштык чөйрөнүн да ролу чоң экендигин белгилейт (Т.Аликулов, 1979, 4-6). Бул ойдун бир топ объективдүү илимий пикир экендигин кыргыз тилинин мисалында да тастыктоого болот. Маселен,

*Аркамда калган **туяк** жок,*

*Акырет кетсем, **чырак** жок* (Кедейкан, 1997, 9-6). Сүйлөмдөрдөгү *туяк*, *чырак* сөздөрүнүн кийинки, же өтмө маанилеринин келип чыгышында кыргыз элинин тарыхий-социалдык абалынын, чөйрөлүк руханий ой жорумунун себеп болгондугу байкалат. Анткени байыртадан бери мал чарбачылыгы менен тыгыз карым-катышта жашаган элдин таанымында туяктуу жаныбарлардын (негизинен жылкынын мисалында) жашоосундагы туяктын функциясы айкын көрүнгөн да, карып-арып ал-күчтөн тайганда туяк сыяктуу өзүн асыроочу эркек балдарын *туягым* деп аташкан. Ушундай таанымдын негизинде кыргыз эли *Така туякты сактайт, туяк тулпарды сактайт, тулпар эрди сактайт, эр элди сактайт* деген өңдүү учкул айтымдарды чыгарышкан. Ал эми өз урпактарын өмүр жолун улоочу, атын сактоочу, келечегин жарык кылуучу субъект катары кабылдашып, балдарын *чырагым, жарыгым* деп эркелетишкендиктен, *чырак* деген сөздүн кийинки туунду мааниси келип чыккан. Бирок мындай сөздөр тексттик мазмунга ылайык түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдө берилип калышы мүмкүн. Буга мисал катары жогоруда алынган үзүндүнү кийинки *Ошончону бүлдүрдүм, колго түшсөм, сурак жок* деген саптары менен биргеликте карасак, *чырак* сөзүн *балам* деген, же *туяк* сөзүнүн синоними катары эмес, *О дүйнөмдү жарык кылуучу, мени актоочу соопчулук иштерим жок* деген диний түшүнүктөгү маанини да туюнууга болот. Мындан көп, же өтмө маанилерди тактоодо контексттик өзгөчөлүктүн ролу чоң экендиги көрүнөт. Ошондой эле,

Саңоор жүнү толо элек,

Чүрпө экен деп мен сени,

Сабыр кылсам, укпайсың деген мисалдагы *Саңоор жүнү толо элек чүрпө* деген өтмө мааниде колдонулган тизмектин жаралышы кыргыз элинин мүнүшкөрлүк менен алектенип келгендигинин таасири. *Чүрпө* сөзү да башка түрк тилдерине мүнөздүү эмес (Жоодарбеши, 2015, 270-6).

Ал эми, *Качып кетем дегенин,*

Сабап челек кан кылып (“Жоодарбеши”) деген мисалдагы *челек* сөзүнүн өтмө маанисин башка улуттун өкүлдөрү түшүнө албайт. Ал үчүн кыргыз элинде колдонулуп жүргөн *Башы-көзүнөн тамтык жок, челектей (же тулуптай) болуп ийишип кетиптир* деген айтым менен тааныш болушу керек. Бул өңдүү тилдик көрүнүштөрдөн (көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын кеп тутумундагы туюнтмаларынан) улуттук өзгөчөлүктөрдүн белгилери айкын сезилет.

Зат атоочтордун эпостук чыгармалардагы колдонулуу алкагы кеңири жана атооч, этиш сөздөр менен айкаша келүү абалына ылайык келип чыккан маани туюнтуучулук

мүмкүнчүлүгү көп кырдуу. Бир эле зат атоочтун бир эле чыгармада айырмалуу маанилерде колдонулган учурлары бир топ арбын. Маселен,

Жырткычы күч жан келбей,

Жаралганы ээн экен. (Жоодарбешим, 2015, 140-б).

Каргашалуу жан чыкса,

Бир башыңа күч келет (“Жоодарбешим”) деген саптарда катышкан *күч, жан* зат атоочтору ар башка сапта ар башкача маанилерде колдонулган. Мындагы *күч* сөзү 1-мисалда *өп, келгенди жок кылат* деген маанини билдирсе, ушул эле сөз экинчи сүйлөмдө татаал этиштин тутумунда келип, *кийинчылык, оорчулук* деген маанини туюнтуп колдонулду. Ал эми *жан* сөзү 1-сапта өзүнүн баштапкы абстрактуу маанисинде эмес, *адамзат, айбанат*, жалпы эле *жандуу зат* деген түшүнүктө берилсе, кийинкисинде алдындагы сын атоочтун маанилик катышына ылайык *жоо, жырткыч* деген маанилерди туюнтту.

Негизги бөлүм

Кенже эпостордо көп жана өтмө маанилерде колдонулган төмөнкү зат атоочтор кезигет. Алардын айрымдары түрдүүчө маанилерде ар кайсыл эпосто арбын колдонулса, кээ бирлери сейрегирээк кезигет. Андай сөздөрдүн туунду (кийинки) маанилерди туюнтуу табияты эң алгач өзү менен синтаксистик катышта келген сөздөрдүн лексикалык маанилерине байланыштуу болуп, ошол сүйлөмдө маалымдалган ойду, окуя, көрүнүштү окурманга, же угарманга жеткирүүчү тилдик бирдик катары кызмат өтөйт.

Баш: 1. Адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене мүчөсү.

Алтын баштуу Ак аркар,

Жатактан башын чыгарып (Жоодарбешим, 2015, 87-б).

2. Адамдын же айбандын өзү.

Кара башым кан эле,

Кайрымык кулсуң дедирдим (Кедейкан, 1997, 106-б).

Пайдасы тиет башыңа,

Нурпериден айрылба, досум (“Жоодарбешим”).

3. Бир нерсенин же түшүнүктүн алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы.

Токсон суунун урунуш,

Токсон дайра куюлуш,

Так ошонун башы экен (“Жоодарбешим”).

Мен суу башына барамын,

Жогортон кечүү чаламын (Эр Табылды, 2015 188-б).

Аяк, башы көз жетпейт,

Жердин жүзү тунарып (“Жоодарбешим”).

4. Жалпы эле өсүмдүктөрдүн эң жогорку жагы, учу.

Бетеге башы былк этип,

Кыраңдан чыкса кылт этип (“Жоодарбешим”).

5. Чоку, төбө бийик нерсенин жогорку, үстүнкү бөлүгү.

Баатыр Жоодар, Нурпери,

*Бийик барып отурду,
Мунаранын башына* (Жоодарбешим, 2015, 136-б).

6. Тескөөчү, башкаруучу, башчы.

*Миң башы менен кор башы,
Колго тийсе, бурдадым* (“Кедейкан”).

7. Мыкты, тандамал, башкалардан өзгөчө, биринчи, же негизги.

*Суу боюнда жаш кайың,
Бүрдүү чыккан баш кайың,
Так ошого барыптыр* (“Жоодарбешим”).

*Булбул, тоту баш болуп,
Түркүн куш сайрайт, чуркурайт* (“Жоодарбешим”).

8. “Мурдатан”, “алгач” деген мезгилдик, же тактоочтук түшүнүктө колдонулат.

*Тилиңди албай, энеке,
Тетири жүрдүм башынан* (Кедейкан, 1997, 27-б).

*Кыялы башка бузулуп,
Келе жаткан башынан,
Нурпериго кызыгып* (“Жоодарбешим”). ж.б.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө (2011) бул сөздүн баштапкы (негизги) мааниси менен биргеликте 8 мааниси көрсөтүлгөн. Биз тараптан кенже эпостордон жыйналган фактылык материалдарда сөздүктө 7-катарда белгиленген (Болуп жаткан иштин, окуянын ж.б. дал үстү, өзү, жаны) мааниси кезиккен жок. Бирок сөздүктө көрсөтүлбөгөн, биз жогоруда 8-катарда берген мезгилдик түшүнүктү туюнткан мааниси үч мисалда учурады. *Баш* сөзүнүн негизги эмес туунду маанилерине жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү уланганда, мезгилдик (тактоочтук) маанинин пайда болгондугу көрүнөт. Анткен менен бул абал да контексттик өзгөчөлүккө байланыштуу. Маселен, *Кетти эле мени башында, кербен башы карт алып* (“Кедейкан”) деген сүйлөмдө **башында** мезгилдик түшүнүктү билдирип, бышыктоочтук милдетти аткарып келсе, *Падыша Нур башында, эл узатып баратат* (“Жоодарбешим”) деген мисалда ошол эле сөз орундук маанини туюнтуп, баяндоочтук милдетте келди. Мындай учурлардан көп маанилүү сөздөрдүн кепте өтө ийкемдүү колдонулары көрүнөт.

Ошондой эле эпостордо *баш* сөзүнүн синтетикалык, аналитикалык ыктарда башка сөздөрдүн жасалышына негиз болгон учурлары көп жолугат.

*М: Кол башындай ак баштык,
Жанга салса, чак баштык* (Жоодарбешим 1997, 11-б).

*Эн баштык кыласың,
Казайынбы көрүүңдү* (“Жоодарбешим”).

*Базарга бүгүн салалы,
Башма-баш өзүн баалашып,
Бир кайырмак алалы* (Кедейкан, 1997, 98-б).

*Башка боор адамды,
Баш бактырбай узатчу* (“Кедейкан”) ж.б.

Бул өңдүү фактылык материалдардан талдоого алынып жаткан сөздүн кыргыз тилинде өтө көп маанилик бөтөнчөлүктөрдө колдонуларын андоого болот. Түшүндүрмө сөздүктө да бул сөздүн маанисине байланыштуу келип чыккан эки жүз элүүдөй жөнөкөй, татаал түзүлүштөгү сөздөр, фразеологизмдер, учкул айтымдар көрсөтүлгөн (КТС, 2011, 231-248б.б).

Алардын бир нечеси кенже эпостордо да жогоркудай негизде, айрымдары кайталанган түрдө бир топ арбын колдонулган. Бул сөздүн кыргыз тилинин лексикалык курамын байытуудагы орду өзгөчө экендигин көрүүгө болот. Маселен, *башчы, башта, башынан, баштык, миң башы, эл башы, кол башчы, жол башчы, иш башы, баш тарт, баш ий, баш байге, баш кош, башбак, ээн баш, кара башыл, башын байлоо* деген өңдүү сөз жана сөз айкаштарынын жасалышында *баш* сөзүнүн негизги орунда тургандыгы айкын билинип турса, *бөлөк, бөтөн, чоочун, өзгө* сөздөрүнүн синоними болгон *башка* сөзүнүн да уңгусу ошол эле *баш* экендиги дароо андалбайт. Бирок төмөнкүдөй мисалдардан *башка (башкача)* сөздөрүндө камтылган өз алдынча нерсе (субъект, же объект), түшүнүк деген маанинин *баш* сөзүндө да бар экендигинен булардын түпкү семантикалык катышын көрөбүз. М: *Кайра баштан кетишти, Найза менен сайышып* (“Жоодарбешим”).

*Тилин алып сулуунун,
Жөнөп кетсе ал Жоодар,
Ишти башка баштайлы* (“Жоодарбешим”).

Мындагы *кайра баштан* деген сөз эгерде *кайра башкадан, кайра башынан* деп берилсе, уйкаштыкка гана таасири болуп, бирок жалпы маани бузулбайт. Ал эми *Ишти башка баштайлы* деген саптагы *башка* сөзүндө да өз алдынча, *кайра башынан* деген маанилик түшүнүктөрдүн катышы бар.

Кол 1. Адамдын, маймылдын, кенгурунун эки ийининен баштап манжаларына чейинки дене мүчөсү. *Жебе кармап колуңа, Кырааным, жазбай ата көр* (“Жоодарбешим”). Ошондой эле төрт аяктуу жаныбарлардын алдынкы буттары да *кол* деп айтыла берет. *Карышкыр капканга колунан түшүптүр. Кол жиликти бөлүп кой.*

2. Согуштук күч, кошуун, аскер:

*Белгисиз жерден кол чыкты,
Белесте турган жашынып* (“Жоодарбешим”).
*Көкдөө келет күүлөнүп,
Көп колуна сүйлөнүп* (Эр Төштүк, 1996, 134-б).

3. Дарыя өрөөнү, дарыя нугу, куймасы, салаа деген маанилерди берген түшүнүк. Мындай маанилик өзгөчөлүктө берилиши эпостордо кезиккен жок.

Кол сөзү кыргыз тилинде жогоруда көрсөтүлгөн 1-2-маанилеринде келип, экинчи бир түз же өтмө маанидеги этиш, кээде атооч сөздөр менен катышта болуу аркылуу семантикалык бүтүндүктөгү туруктуу айкалыштарды уюштурат. Маселен, *кол башындай, кол баштык* деген айкалыштардын экөөндө тең *кол* сөздөрү баштапкы маанилеринде келген болсо, *кол башта, кол башчы* деген учурларда кийинки туунду маанилеринде колдонулган. Мындай негизги туруктуу айкалыштардын жасалышында аталган сөздүн түпкү мааниси негизги ролду ойноору айкын көрүнөт. М: *кол алдында, кол алышуу, кол арага жароо, кол бала, кол берүү, кол жазма, кол көтөрүү, кол жууп калуу, кол ийрисине тартат, кол кабыш кылуу, кол кесер, кол коюу, кол куушуруу* ж.б. Кенже эпостордун тилинде мындай айкалыштардын байыртадан калыпташкан түрлөрү бир топ арбын учурап, бирок кийинчерээк келип чыккан түрлөрү (*кол кой, кол тамга* ж.б.) кезиккен жок. М:

*Колун алды Ак эшен,
Куру сөзгө алданып*

*Жетимишке келгиче,
Кол кармашып тең өстүк*

*Сексен кербен барганбыз,
Кыркын колго түшүргөн
Намысы тийип колуна,*

Ичи толо дем болуп (Жоодарбешим, 1997, 236-б).

Кайта колго тийдиңби,

Качкан бакты, дөөлөтүм (Кедейкан, 1997, 183-б).

Эпостук чыгармалардагы көп, өтмө маанилерде колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын көпчүлүк курамын адамдын дене мүчөлөрүнүн, алардын ичинен да, өзгөчө, башта жайгашкан түрлөрүнүн туунду маанилеринин арбын экендиги айкын көрүнөт. Анын себебин адамдын сырткы чөйрөнү кабылдоосундагы көрүү, угуу, азыктануу органдарынын негизги орунда тургандыгы менен түшүнүүгө болот. Бул ойду бышыктоого “Кулак угуп, көз көргүс, Жерге кетип барасың” (“Жоодарбешим”) деген өндүү айтымдар да негиз боло алат. Мындай көп, же өтмө маанилеринде колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын мисалы катарында кенже эпостордо төмөнкүлөр кезикти:

Бет. Жүз 1. Баштын ооз, мурун, көз жайгашкан алдыңкы бөлүгү, адамдын жүзү. **2.** Жердин, тоонун, көлдүн, китеп, стол, дасторкон сыяктуу тегиз формага ээ болгон заттын үстүнкү көрүнгөн тарабы. **3.** Уят, абийир, ынсап деген мааниде (уятсыз, уяты жок, абийирсиз, абийири жок, ынсапсыз, ынсабы жок, бетсиз, бети жок. *Жүз сөзү бет сөзүнүн абсалюттук синоними катары келип, айрым бир стилистикалык бөтөнчөлүктөрдө колдонулат (бети кара – жүзү кара, жүзү жок – бети жок, бети ачылды – жүзү ачылды, беттештирди – жүздөштүрдү ж.б).* Бирок бет алды (жүз алды эмес), бетке чабар (жүзгө чабар эмес), эки команданын беттешүүсү (жүздөшүүсү эмес), жүз көрүшкүс болушту (бет көрүшкүс болушту эмес) ж.б. Ошондой эле *бети жок* деп көбүнчө уят иш жасоого аракеттенген, же андай сөздү сүйлөгөн адамга карата айтылса, *жүзү жок* деп, айтканын танып кеткен, жакшылыкты тез унуткан адамдарга карата айтылат. Биз иликтеген кенже эпостордо бул сөздөрдүн төмөнкүдөй берилиштери кезикти:

Как талаанын бетинде,

Калдайып нечен дөө калды (“Жоодарбешим”).

Аяк, башы көз жетпейт,

Жердин жүзү тунарып (Эр Төштүк, 1996, 284-б).

Күңгөйдүн бет жагында,

Көк тиреген бийик бар (“Жоодарбешим”).

Чыйырчык чаар жүзү бар,

Бир башкача куштун жүнү бар (Жоодарбешим, 1997, 221-б).

Чоку 1. Баштын үстүнкү тарабы, төбөсү. *Баласын койнуна катып, чокусунан жыттап койду* (Байтемиров (КТС, 2011, 733-б). **2.** Бир нерсенин (көбүнчө тоонун) эң башы, бүткөн жери, учу.

Чокудан аркар кулады,

Баш көтөрбөй сулады.

Чокулары асканын

“Бурутка” тийип бүлбүлдөйт (“Жоодарбешим”). ж.б.

Тумшук. Жан-жаныбарлардын баштарынын оозу, мурду жайгашкан алдыңкы бөлүгү:

Тумшукта мүйзүн аркайтып,

Өзүнчө жүрөт кериги (“Жоодарбешим”).

2. Кургактыктын сууга учтанып кирип турган бөлүгү же тоонун урчугу, сүйрүлөнгөн бөлүгү.

*Тоо түгөнгөн урчукта,
Өткөндө белдей урчуктан,
Түзгө түшкөн тумшукта.
Жайылып аккан суу экен
Тоо түгөнгөн тумшуктан* (Жоодарбешим, 1997, 143-б).

Маңдай 1. Баш сөөктүн каштан жогорку чачка чейинки бөлүгү.

*Чечендин көркү таңдайда,
Баатырдын көркү маңдайда* (Макал).

2. Алды тарап, каршылаш жак.

*Маңдайлаша калганда,
Найза болот бул сака* (“Эр Төштүк”).

3. Тагдыр, жазмыш.

*Каргап койсо Ак жөкө,
Маңдайың толгон шор болот* (“Жоодарбешим”). ж.б.

Жаак 1. Адамдардын же айбандардын тиштери орногон астыңкы жана үстүңкү бет сөөктөрү (КТС, 2011, 455-б). Сөздүктө бул баштапкы маанинин негизинде метафоралык ыкта келип чыккан үч мааниси көрсөтүлгөн. Бирок эпостордо сөздүктө көрсөтүлбөгөн, тактап айтканда, жебенин учуна карата колдонулган маанилик өзгөчөлүгү арбын кезигип, сөздүктө берилгендери (кара жаак булдурсундан башкалары) кезиккен жок. М:

*Тогузунда машыккан,
Кара жаак жебе тартканга.
Алтын жаак сыр жебе,
Чоюла түшүп, чап этип* (“Жоодарбешим”). ж.б.
*Кара жаак, булдурсун,
Кармай калып имерди* (Эр Төштүк, 1996, 98-б).

Тил 1. Омурткалуу айбандардын жана адамдардын оозунун ичиндеги тамакты чайнап жутууга жардам берүүчү, анын даамын аныктоочу, ал эми адамдарда, андан тышкары табыш чыгарууга катышуучу орган (КТС, 2011, 546-60). Эпостордо бул сөздүн башка сөздөр менен айкаша келип пайда кылган төмөнкүдөй маанилик түрлөрү кезикти: Айтылган сөздү, акыл кеңешти угуу, аны менен макул болуу, айтканга көнүү, сөзүн таштабоо.

М: *Тилиңди албай, энеке,
Тетири жүрдүм башынан* (“Кедейкан”).
Сөзү менен, кеңеши боюнча деген мааниде.
М: *Нурпери айткан тил менен,
Айлап жолду басты эле* (“Жоодарбешим” 2015, 156-б).

жок деген айкалыш сөздүктө берилгендей. *Унчукпаган, оозунан жаман сөз чыкпаган, жоош* деген мааниде эмес, *Тил оозунан ажыроо, тил оозу жок жатып калуу* деген мааниде берилген.

М: *Азимкандын тили жок,*

*Ах, Гулайым шордуунун,
Таштап кетер күнү жок (Кедейкан”).
Каргышы тийген, айтканы айткандай келген деген мааниде.
М: Перинин кызы Айсалкын,
Касиеттүү жан экен,
Тилинде мөөрү бар экен (Эр Төштүк, 1996, 238-б).*

Каш 1. Көз чанагынын үстү жагына кыйгачтана өскөн кыска кылдуу тилке (КТС, 2011, 809-б). Кенже эпостордо кийинки *Нерсенин жаны, бет алды жагы, көз алды тарабы* деген өтмө маанилеринде көп колдонулган.

*Шынарлашып кетишпей,
Акпери кырк кыз **кашында** (“Жоодарбешим”).
Жаралуу болуп мен жаттым,
Багып турдуң **кашымда** (“Эр Табылды”).
Эр Конокбай балбаны,
Эр Төштүктүн **кашына**,
Дароо келип калганы (Эр Төштүк, 1996, 78-б).*

Ооз 1. Адамдын жана жан-жаныбарлардын тамактануучу мүчөсү. Кыргыз тилинде бул сөздүн өзүнчө келип да, башка сөздөр менен айкаша келип да түрдүүчө өтмө маанилерде колдонулган учурлары арбын. Алардын, дээрлик, баардык түрлөрүнө түшүндүрмө сөздүктө маалымат берилсе да, эпостордо сөздүккө киргизилбей калган мааниси да учурайт. Маселен, *Мына ошондо Кылкара, Араандай оозун ачты эле* (“Жоодарбешим”) дегенде *оозун ачты* айкашынын эки компоненти тең түз маанилеринде колдонулгандыгын көрөбүз. Ошондой эле төмөнкүдөй негиздеги өтмө маанилерде колдонулган учурлары кезигет: *Жумурткадай ак сандык, Ала коюп колуна, Токтобой оозун ачканы* (“Жоодарбешим”). *Ооз омуртка тушу деп, Оң кылбас жерим ушу деп* (“Эр Табылды”). *Кагылайын Элдияр, Ант оозанган тилиңден* (“Эр Табылды”). ж.б.

Бел 1. Дененин жамбашка жакын ичкерээк тартып кеткен арка жак бөлүгү, арканын жамбашка жакын бөлүгү (КТС, 2011, 256-б). Бул сөздүн сөздүктө берилген өтмө маанилеринин үч өзгөчөлүгү тең эпостордо колдонулган.

Чен-өлчөмдү билдирген маанисинде:
*Бетеге белден жерине,
Тиш тийбеген керүүгө,
Желип кетип калды эми* (Жоодарбешим 1997, 87-б).

Жөлөк, таяныч, тирек деген маанисинде:
*Бала Жоодар баатырдын,
Аскар тоодой бели бар,
Атасы Төштүк эри бар* (“Жоодарбешим”). Тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкыраак жери деген маанисинде:

*Кара Тоонун белинде,
Кароолдо турган жеримде* (“Курманбек”). ж.б.

Боор 1. Өттү жана тамак сиңирүүгө керек болгон заттарды иштеп чыгаруучу адамдын жана айбандын ички органы, мүчөсү (КТС, 2011, 298-б). Кенже эпостордо бул сөздүн

төмөнкүдөй өтмө маанилерде колдонулган учуралы кезигет. Төш тарап, көкүрөк жак, ич жак тарап:

*Медетканды Гүлайым,
Кучактады бооруна (“Кедейкан”).
Жону кара, боору чаар,
Чоңдугун көрсөң бир укмуш (“Жоодарбешим”).
Жердин, тоонун, дубалдын ж.б. капталы, бети:
Кара жер боорун кең оюп,
Катын да болсом көмбөдүм (“Кедейкан”).
Тукуму, теги бир деген маанисинде:
Райхан айтты, жаши боорум,
Жатындаш Медет болбогун?
Башка боор адамды,
Башбактырбай узатчу (Кедейкан, 1997, 78-б).*

Ич 1. Адамдын, жаныбарлардын ичек-карын жайгашкан бөлүгү, курсагы (КТС, 2011, 681-б). Башкалардан жашырган, ачык айтылбаган ой-пикирди, адамдын сыр туткан көңүл жайын билдирген өтмө маанисинде эпостордо арбын колдонулган: *Ойлонуп ал ичинде, Бербей алып калышты. Карап туруп бул чалдын, Ичинде калды арманы (“Жоодарбешим”).* Тулку бою, ой сезими деген мааниде: *Намысы тийип колуна, Ичи толо дем болуп (“Жоодарбешим”).* Туруктуу айкалыш формасында келип, кайгыруу, кабатырлануу деген мааниде берилген: *Баятан берки сөзүңдү, Байкасам күйүп, ичим чок (“Курманбек”).* ж.б.

Туяк 1. Малдын бутунун жерди басуучу мүйүздүү бөлүгү (КТС, 2011, 607-б). Эпостордо эркек баланы да, кыз баланы да туюнткан өтмө маанилеринде колдонулган: *Жалгыз туяк баланы,*

*Титинип кантип каргадың?! (“Жоодарбешим”).
Өзүңдүн жалгыз туягың,
Боз ала болуп калат деп,
Боор тартып турамын (Эр Табылды, 1981, 58-б).
Кыз да болсо туягың,
Тили ширин Гүлсыйна (“Жаныш-Байыш”).* ж.б.

Кенже эпостордогу көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн ичинен зат атоочтор бир топ арбын колдонулуп, ал эми алардын ичинен адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аталыштарын билдирген сөздөрдүн көп экендиги ачык көрүнөт. Анын негизги себеби катары адамзаттын дүйнө таанымындагы, сырткы чөйрө менен болгон карым-катышындагы дене мүчөлөрүнүн ролунун, функциясынын ордун көрүүгө болот. Биз фактылык материалдарды топтогон эпостук чыгармаларда жогоруда көрсөтүлгөн сөздөр өз алдынча жана экинчи бир сөз менен туруктуу айкалыш формасында келип бир топ эле көп колдонулган. Булардан тышкары да *көз, карек, тукум, канат* деген сөздөр өтмө маанилерде берилип, чыгарманын көркөмдүгүн, ойду образдуу берүүнү ишке ашырган тилдик бирдиктер катары кызмат өтөшкөн.

*М: Жамандыкка чыдаган,
Сен элең, Экез, оң көзүм (“Курманбек”).
Андай эмес, карагым,
Сөзүн уккун абаңын (Кедейкан, 1997, 89-б).*

Чоюндан калган Темир ал,
Тукуму бизге кас деди (“Жоодарбешим”).
Кылчайбай жоону качырсаң,
Кыркыңар мага кырк канат (Курманбек, 1998, 62-б).

Кенже эпостордун тилинде (азыраак санда болсо да) көпчүлүк окурман үчүн дароо түшүнүүгө оор болгон, көпчүлүк учурда башка маанини билдирген, 2011-жылы чыккан “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” түшүндүрмө берилбеген зат атооч сөздөр учурайт. Бирок алар өздөрү катышкан чыгарманын мазмундук, көркөмдүк сапаттарына терс таасирлерин тийгизбей, “өз ордулары” менен колдонулган. Андай сөздөр катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *оттук, сугат, тоют, жөндөмү, жөнүндө, тамаша, өмүрү, жубайым* ж.б.

Сөздүктө *от* сөзүнүн үч башка омонимдик катарлары көрсөтүлүп (КТС, 2011, 332-333-б). Бирок алардын I-II маанилеринен синтетикалык ыкта жасалган. “оттук” сөзүнүн I маанисинен жасалган түрү гана көрсөтүлгөн да, мисалдары аралаш берилип калган

Оттук от күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш: *Оттугу жатыр, кабы жок* (“Манас”) ...*Оттугу-Ала-Тескейде, Жуушаты-Күмүш-Күңгөйдө* (КТС, 2011, 335-б). Мындагы акыркы мисал “Жоодарбешим” эпосунда айтылып, андагы *оттук* деген сөз *оттой турган орду, жайыты* деген мааниде берилген. Анын бул маанисин кийинки антонимдик катышта келген *жуушаты* деген сөз да айкындап турат. Демек, бул мисал сөздүккө туура эмес негизде киргизилип калган.

Сугат 1. Өсүмдүктөрдү, жерди сугаруу, суу жаюу жумушу.

Сугатчы сугат сугарса,
Жайылып суусу суналса.

2. Мал сугарылуучу жер. 3. Кызытылган металды чыңоо, сууга салып курчутуу жолу.

Сугатына чыдабай,

Суук булак соолгон (КТС, 2011, 455-б). “Жоодарбешим” эпосунда бул сөз “суусуну” деген мааниде колдонулган:

Кайран буудан Кылкара,
Сугаты кана суу ичип,
Көк отуна тойду эле...

Шек Күмөн ишене албастык деген маанисинен тышкары *коркунуч* деген маанини да камтып колдонулган:

Мен туйганды туйдуңбу?
Аманат жанга шек келет (“Жоодарбешим”).

Тоют Малга берилүүчү жем-чөп, силос ж.б. жалпы жыйындысы. Малдын тоюту. Тоют чөптөр. Чыктуу тоют. Кесек тоют. Тоют даярдоо (КТС, 2011, 578-б). Бул сөз “Кедейкан” эпосунда адамга байланыштуу айтылып, *кардым тойбой, курсагым тойбой* деген мааниде колдонулган:

Тоютум канбай ал кезде,
Токмок жесим көп элден.

Жөндөм Ар нерсенин ыгын, жолун, көзүн тапкан ишмердик, жарамдуулук, айлакерлик, эпчилдик, аткаруу шыгы:

Азыр да жөндөмүнө беремин баа,

Баш ийем азаматтын артыгына (КТС, 2011, 583-б). Бул сөз “Жоодарбешим” эпосунда *жөнү, ыгы, учуру* деген мааниде берилген:

*Жөнөй турган мезгилдин,
Жөндөмү келип калыптыр.*

Жөнүндө Бул сөз кыргыз тилинин сөздүгүндө (КТС, 2011, 591-б). көрсөтүлгөн анын уңгусунун (жөн) маанилерине да, жандоочтук кызматына да дал келбеген ыктыярында, башкаруусунда деген мааниде “Кедейкан” эпосунда колдонулган:

*Түркмөндөрдүн баарысы, Залимканга көрүнсөң,
Залимкандын жөнүндө, Каласыңар өлүмгө.*

Тамаша 1. Көңүл ачуу, шаттануу максатына ылайыкталган ар кандай шарттагы оюн-күлкү, оюн-зоок, таң-тамаша:

Тамаша кылып мергени,

Тарс этип түтүн булаткан 2. Чындап эмес, ойноп сүйлөө, көңүл ачуу, күлкү чыгаруу иретинде: – *Тамаша кылам, ой, ороңдобо жөнү жок* (КТС, 2011, 500-б). *Тамаша* сөзү “Жоодарбешим” эпосунда күтүлбөгөн, таң калыштуу, укмуштай деген өтмө маанилерде колдонулган:

*Оң кол жагын караса, Чокусу аппак кар экен,
Ошондо экен тамаша. Бийиги башка шаң экен.*

Өмүрү Сөздүккө бул сөздүн мындай грамматикалык формада берилиши, ошодой эле *өмүрү өрнөк, өмүрүн тилөө* деген айкалыштар киргизилбей калган. *Өмүр* сөзүнүн 3-жактын таандык мүчөсүн кабыл алган формасында келип, бирок ээлөөчү жак катышпай (адам өмүрү, Айтматовдун экинчи өмүрү деген негизде эмес) берилүү менен *эч качан, эч убакта* деген тактоочтук мааниде колдонулган учуру “Жоодарбешим” эпосунда кезигет: *Эн жаткан жер экен,*

Келбеген адам өмүрү.

Сейрек болсо да айрым зат атооч сөздөр орунсуз колдонулуп, анын ошол саптагы мааниси түшүнүксүз, же логикалык таанымга ылайык келбей калган учурлар кезигет. Маселен, “Кедейкан” эпосунда *Жатындашым Медеткан, Жанымда турат жубайым. Өзүмдүн атым Райкан, Атамдын аты Азимкан* деген саптарда эркек каармандын эркек бир тууганын *жубайым* деп айтуусу түшүнүксүз болуп калган. Бул сөздүн бул контекстке ылайык мааниси сөздүктө да көрсөтүлгөн эмес. Балким, бул сөз *Жуп Айым* же *жубум, шеригим, жарыгым* деген маанилерде айтылып, аны кагазга түшүргөн адам маани бербей айтылышы боюнча бириктирип жазып коюшу мүмкүн. Ал эми сөздүктө: *Нерсе*. Аты аталып көрсөтүлбөгөн кандайдыр бир буюм, зат (КТС, 2011, 288-б) деп көрсөтүлгөн сөз “Жоодарбешим” эпосунда “неме” формасында берилип, *эч нерсе, жана жан, зат* деген маанилерде колдонулган:

*Жылас калган калың мал, Кыстап башыңды,
Неме койбой жыйгыла Айдап жүргөн немесиң.*

Кенже эпостордо түбү, жүзү, ичи, сырты, алды, чети деген сыяктуу бир топ жардамчы атоочтор маани берүүчү сөздүк да, жардамчы атоочтук да кызматтарда колдонулуп, көбүнчө өтмө маанилерде берилген: *Ааламдын жүзүн кыдырып,*

Алдындагы Чалкуйрук,

Арыйын деп калыптыр (“ЭрТөштүк”). Мындагы жүз сөзү *Адамдын өңү, бети, ырайы* деген маанисинен чыккан өтмө мааниде келип жардамчы атоочтук кызматта колдонулса, *алдындагы* деген сөздүн уңгусун түзгөн *алды* жардамчы атоочу синтетикалык ык аркылуу сын атоочко өтүп, өтмө мааниде колдонулган. Анын (бул мисалдагы *алды* сөзүнүн) туюнткан мааниси сөздүктө көрсөтүлгөн эмес.

Түп I 8. Тек, ата-баба, түпкү теги, тукуму. *Түп атаңыз Түгөл али, Ушу турган Күлчоро, Ойлосоң, уулум, атаңыз* (КТС, 2011, 615-б). Бул жардамчы атооч “Жоодарбешим” эпосунда маани берген сөз, же зат атооч катары келип, өтмө маанилерде колдонулган: *Түбүң байкап отурсам,*

*Түбү душман түсүң бар.
Түбү душман мына ушул,
Жин, пери мунун энеси.*

Ичи Бул жардамчы атооч кенже эпостордо алдында келчү илик жөндөмөлүү зат атоочторунан ажыратылып, маани берген сөз түрүндө, төмөнкүдөй маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонулган: Буюм-тайымдардын ички бөлүгү, ич тарабы деген мааниде:

*Алтымыш килттүү ак сандык, Эрге ылайык бир буюм,
Ачкычын салып ачты эле, Ичинен издеп тапты эле.* (“Жоодарбешим”).

Башкаларга билдирбеген, сыртка ачык чыгарылбаган ой-пикирди, көңүл жайды билдирген маанисинде:

*Сыртынан күлүп Кенжеке,
Ичинде жүрөт күйүнүп* (Жоодарбешим, 1997, 76-б).

Бул мисалдагы *сыртынан* деген жардамчы атооч да көрсөтүлгөндөй негизде маани берген сөз катары колдонулуп, *ичинде* сөзү менен антонимдик катышта берилген.

Айрым учурларда жардамчы атоочтук кызматында келүү менен да төмөнкүдөй өтмө маанилерде колдонулган: көп сандагы жандуу, жансыз заттардын арасы деген мааниде: *Эл ичинен көп карайт,*

Элдияр, Эрмек ынагын (Эр Табылды, 1981, 65-б).

Мезгилдик маанилерди туюнткан зат атоочтор менен келип, убакытты билдирген маанисинде: *Курманбектин салдырган жайы эки жыл ичинде бүттү* (“Курманбек”). *Күндүзүндө тыным жок, Түн ичинде уйкум жок* (Эр Төштүк, 1996, 93-б).

Чет 1. Бир нерсенин чеке жагы, жээк жагы, түгөнгөн жери, уч жагы: *Көсөл күрөң бээни, огороддун четине алып барып аркандады* (Каимов). 2. Башка, бөлөк, бөтөн. Чет эл. Чет мамлекет. 3. Обочо, сырт жак, Оолак: – *Ооруну шылтоолоп четте калганым болбос деп, басып келдим, Сабыржан* (КТС, 2011, 724-б). Жоодарбешим эпосунда бул сөз сөздүктө көрсөтүлбөгөн ылгабай, тандабай, туш келгенин деген маанисинде колдонулган: *Жыргалын көрсүн баккан эл, Четинен кармап кыргыла.*

Жыйынтык

Жалпылап айтканда зат атооч сөздөрдүн тилдеги басымдуу ролу элдик оозеки чыгармаларда кездешкен көп, өтмө маанилүү сөздөр талдоого алынды. Мында зат атоочторго көмөкчү кызматта болгон жардамчы атоочтор грамматикалык жактан да (илик жөндөмөлүү зат атоочтордон кийин жана өз алдынча келип), маанилик жактан (жардамчы атооч жана зат атооч, же тактооч катары келип) да өтмө маанилерде колдонулгандыктан эпостук чыгармалардын мисалында берилди.

Ошондой эле эпитет түрүндө колдонулган зат атоочтордун өз табиятында өтмө маанилүүлүктүн белгилерин камтуу менен арбын колдонулушун да эпос жанрынын тилдик курулушундагы орчундуу өзгөчөлүк катары каралды.

Жыйынтыктап айтканда башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу (этиштердин башка) зат атоочтор кенже эпостордун тилинде да көп жана өтмө маанилерде арбын колдонулгандыктан, адамдын, же жаныбарлардын дене мүчөлөрүн туюнткан эле он беш зат атооч түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдө берилгендигин ачып берүүгө аракет жасалды. Маселен, бир эле *баши* сөзүнүн сөздүктө көрсөтүлгөн сегиз маанисинин бардыгы кезигип, андан тышкары башка сөздөрдүн мофологиялык, синтаксистик ыктар аркылуу жасалышына база болгон учурлары (баштык, башма-баш ж.б) көп учурайт. Мындай сөздөрдүн маанилик айырмачылыктарын аныктоодо алардын синтаксистик кызматтарын көрсөтүүгө да туура келди. Ошондой эле *оттук*, *сугат*, *тоют*, *жөнүндө*, *тамаша*, *өмүрү* деген өңдүү фактылык материалдар да талдоого алынып, зат атоочтордун сөздүктө көрсөтүлбөгөн маанилик өзгөчөлүктөрүнө түшүндүрмөлөр берилди.

Адабияттар

1. Абдулдаев, Э. (1998). *Азыркы кыргыз тили*. Бишкек.
2. Аликулов, Т. (1979). *Полисемия существительных в узбекском языке*. Автореф. дисс. канд. филол. наук.
3. Жоодарбешим, (1997). *«Эл адабияты» сериясы, 3-том*. Бишкек.
4. Жоодарбешим, (2015). *«Эл адабияты» сериясы, 3-том*. Бишкек.
5. Кедейкан, Олжобай менен Кишимжан, (1997) *«Эл адабияты» сериясы, 3-том*. Бишкек.
6. Курманбек. Сейитбек, (1998). *«Эл адабияты» сериясы, 5-том*. Бишкек.
7. Кыргыз тилинин сөздүгү, (2011). 1-2 бөлүк. Бишкек: «AVRASYA PRESS».
8. Эр Төштүк, (1996). *«Эл адабияты» сериясы, 2-том*. Бишкек.
9. Эр Табылды, (1981) *Кыргыз эл эпосу*. Фрунзе: «Кыргызстан».